

AMAGAMENTS EN CAVITATS A LA GUERRA DE 1936/39 (3ª PART)

Josep Lluís Viciano Agramunt (Espeleo Club Castelló)

El pas dels anys, ensems que permet augmentar les dades sobre els amagaments en cavitats en la guerra de 1936/39, redueix el nombre d'informadors, per motius obvis. Encara així sempre hi ha alguna cosa que t'ha passat per alt i ara localitzes, ix algun informador nou que per haver-ho viscut o escoltat a familiars, amics, etc, aporta alguna cosa, a més d'alguna publicació sobre el temps de la guerra i on de vegades ix alguna dada, etc.

Així, tot junt pot donar per fer la tercera part sobre cavitats-amagatall de l'última guerra, que és el que segueix.

Com en els dos articles anteriors (BERIG 8, 2007 i BERIG 13, 2013), les dades s'ordenen en els mateixos apartats: amagatalls de mas, masovers, fugits de les lleves, desertors, religiosos, solitaris, poblacions, de tot, aviació i animals i coses.

Amagatalls de mas.

Molts masos tenien més o menys lluny del mas cavitats on amagar coses de valor, queviures i passar desapercebuts en moments revolts o de perill.

D'eixes cavitats n'hi ha més d'una per localitzar, per la negativa de qui sap on es troba a donar alguna informació, per si alguna vegada torna a ser d'utilitat com abans.

Una cavitat menuda propera al Maset, a terme de Castell de Cabres, podria ser la cova de Dalt, de la qual sols coneixem el topònim. La cavitat, penjada en una cinglera però d'accés fàcil, és poqueta cosa però passa desapercebuda. Podria haver fet d'amagador del Maset.

La cova del Mas de la Bassa, a les Coves de Vinromà, té treballs de condicionat per reduir l'accés i amagar-lo més encara. Té lloc i condicions per haver fet d'amagador del mas, però no hi vam trobar gent que ens ho confirmara.

A terme de Morella la cova dels Capellans, en terres del mas de Ripollés, era la cova-amagatall del mas on es protegien els seus habitants en temps revolts. Té boca menuda i lloc. Quan va passar el front hi hauria amagada sobre una dotzena de persones o poc més, totes del mas (Sebastià, 2018).

La cavitat oberta contra el mas de la Cima, a Sucaina, té totes les condicions per haver-la utilitzada els pobladors d'aquest mas en temps insegurs, però l'habitador actual no ho confirma. Potser l'avenc té en contra l'obrir-se immediat al mas.

Masovers.

Quan el mas no tenia alguna cavitat

propera que de sempre s'havia utilitzat d'amagatall, s'anava a alguna coneguda, de vegades molt allunyada. Algunes voltes eren cavitats que tradicionalment es tenien per bons amagatalls, i a elles acudien els pobladors del territori.

A terme d'Atzeneta la cova de Molí, en la riba esquerra del Montlleó, era l'amagatall de les gents del mas que té enfront, el Riu de Safont. Té algun treball de condicionat. Dades del Sr. Aniceto.

La cova de les Vaques, a terme de Lluçena, feia de refugi del mas de l'Om en cas de perill. Aquesta cova de les Vaques és la que hi ha per la part del Salt del Cavall. Se'n coneixen dos més, una pel mas d'Armellers i l'altra per la Talaia.

A Lludient la Cueva de Juan Edo, a més de fer d'amagador de coses de valor del mas, també fou l'amagatall dels seus habitants.

Quasi sempre si t'interesses per les cavitats d'un territori, el primer que coneixes són els topònims d'aquestes. Així vam saber que hi havia una cova de Xafarrates, a terme de Vilafamés. Quan intentem saber la seua situació ens assabentem de que prop del mas de Xafarrates hi ha un forat on en la guerra s'amagaven o refugiaven les gents del mas, però la cova de Xafarrates era d'ús ramader i serà més que un forat.

En un article anterior es va parlar de l'Avencàs, a Vístabella, on van amagar ovelles. Ara, en una exposició sobre toponímia es llig açò: "A l'Avencàs, en la guerra, s'amagaven els veïns de l'Albagés de Baix".

Fugits de les lleves.

La República, ja en davallada, cridava "quintes" cada vegada de gent més major però també de molt jove. Aquestos, si tenien un bon coneixement del territori, buscaven alguna cavitat on passar desapercebuts un temps, ja que les mateixes crides de gent tan jove senyalava que allò no duraria. Sobre això de les lleves alguna vegada ens han contat que dels que es van presentar alguns no van tornar. Cal recordar que era gent inexperta, enviats al front sols amb un vernís de formació bèl·lica.

A terme d'Artana, contra la ratlla de Betxí i en la partida de Xertits, hi ha un avenc

amagat i de vertical en buit però curta. En la primera visita encara hi havia posat un tronc de pi per on es podia fer el descens, però ara ha desaparegut. Fem la visita per situar-lo amb el fill de l'home que hi va buscar refugi en la guerra. Era d'aquelles lleves finals de la República, i es va presentar, però els militars el van declarar inútil per la vista, però l'alcalde, de Betxí, va prendre l'encabotament de que s'havia d'incorporar, i el que va fer fou desaparèixer i buscar protecció en la cavitat. Tenia posat un tronc per entrar i eixir.

La cova de la Monferrera, a Atzeneta, va servir d'amagatall a dos joves, Melòdio i Basilio, no presentats a les lleves. El segon era de terme de Culla. El lloc on passaven desapercebuts era un badall a l'esquerra quan entres. Dades del Sr. Aniceto, del Mas Blanc.

A terme de Morella la cova de la Sort o de Sant Pere va fer d'amagatall a un no presentat a les lleves (Sebastià, 2018).

Per una delació els militars republicans van detenir dos joves, germans, d'Almassora, refugiats en la Cova Panxa de les Useres. Foren afusellats amb un capellà, també almassorí, al cementeri de la Vall d'Alba.

Desertors.

En més d'un cas alguns dels presentats, després d'una preparació curta i entrega d'arma, pensava que a casa s'estava millor i retornava als voltants de la llar, a alguna cavitat més o menys habitable, però ben amagada. Moltes vegades, per seguretat, el fugit conservava l'arma.

La cova de les Vaques, a Lluçena, servia de refugi a les gents del mas de l'Om, com ja s'ha dit. Ja havia arribat la tropa franquista i les dones del mas seguien en la cavitat, quan hi van apareixer uns moros que buscaven "un rojo". Elles no sabien que allí hi hagués amagat ningú, però els moros el van trobar, van marxar amb ell i un poc apartats de la cova el van matar. Segurament hauria desertat i esperava més bona gent per presentar-se. Dades del Sr. Toni Solsona.

Una cavitat de la qual ignorem el topònim, a terme de Portell de Morella, va fer d'amagatall a dos joves desertors del front de Terol. Dades de Dídac Román.

Figura 1: Las Cuevas (Aranyuel). Cingla a meitat paret.

A Villamalur la Cueva del Mas ja iqué en article anterior. De nou es pot afegir que un dels desertors amagats, en arribar els franquistes, volia presentar-se ben afaitat i com que no tenia aigua va usar pixats i pareix que de navalla feien unes estisores d'esquilar.

Religiosos.

Com s'ha dit en la introducció hi ha dades que es trauen de publicacions, més encara en aquest apartat de cosa religiosa. Així de set casos, cinc s'han tret de bibliografia.

A terme d'Altura, a la Solana de la Mesilla, hi ha cavitats on diuen que en la guerra hi havia gent amagada, entre ells un capellà. Sense més dades.

A un amagatall penjat en la paret, a Las Cuevas, terme d'Aranyuel, van despenjar "un cura"; després es va afegir més gent (fig. 1).

Per dades de Joan Tomàs Martí, "Coloma", es pensava que els set capellans d'Artana que van matar els del Comitè

s'havien refugiat en una cova, però hi ha gent del poble que diu que no van eixir de la població i s'amagaven en una habitació secreta a la qual s'accedia per una llar.

La part sobre el de la cova és que el Comitè pensava que els capellans es trobaven amagats pel terme i van contactar amb Joan, bon coneixedor del territori, per que els localitzara i els diguera que ixqueren, que no corrien perill, i així ho va fer. Confiats van caure en el parany i la cosa va acabar amb la seua mort a Benicàssim la nit del 29 de setembre de 1936. Sis eren artanencs: José Fuertes Igualada, de 40 anys; Joaquín Herrero Caraquitena, de 50 anys; José Igualada Vicent, de 62 anys, capellà a Moncofa; Enrique Martí Villar, de 49 anys, capellà a Cabanes; Juan Novella Pla, de 59 anys; Pascual Tomás Portales, de 42 anys. Pascual Sanchis Sanchis, de 68 anys, era d'Eslida i capellà a Torreblanca (Mesado, 2013).

La cova dels Capellans, a Morella, té les característiques d'un bon amagatall, boca

Figura 2: La Cova (Fondegulla). Treballs accés.

menuda i desapercebuda, i espai interior. Serví d'amagador al capellà del Santuari de la Vallivana i més membres del clergat de Morella (Sebastià, 2018).

A Hortells el mossén del poble es va refugiar per les coves d'Els Cubells, però com que la cosa durava massa va retornar a la població, on finalment fou afusellat (Sebastià, 2018).

La Cova Panxa, a terme de Les Useres, fou el refugi del capellà almassorí José Manuel Claramonte Agut. La cavitat servia d'amagatall a una vintena de persones. Per una delació fou detingut pels militars, amb dos joves també almassorins no presentats a les llesves, i el 10 de juny de 1938 els van afusellar al cementeri de la Vall d'Alba (Doménech).

La cova dels Colors o de Mossén Paco, a Xiva de Morella, s'obre en una paret, alta, amb un accés lateral perillós per una cingleta, però l'amaga la vegetació. Fou l'amagatall de mossén Paco, Francisco Masiá Beltrán (Sebastià, 2018).

Solitaris.

Sempre hi ha individus que fugen de la massa i van per lliure. Quasi sempre és gent que té aptituds per moure's per terrenys aspres i buscar cavitats de localització molt difícil, on no arriben tots.

La Cueva del Tío Amable, a Almedíxer, és una cavitat artificial, menuda, que es localitza amb facilitat, però queda amagada per la malesa. Sembla que és la típica cavitat que es fa el propietari del terreny per a que li faça de

caseta de camp. Diuen que en la guerra era refugi o amagatall del Tío Amable.

També a Almedíxer la Cueva del Tío Humau sembla que feia d'amagatall. Té lloc i algun treball de condicionat.

La Cueva del Gobernador, a Altura, és una cavitat ascendent, com solem dir en espeleo una "cova calenta", que entre la vegetació és un bon amagatall. Ens parlen d'ella amb la història de que fou l'amagatall del governador de València, però sense més dades, així que ací es pot recordar la dita valenciana de "si

vols mentir, digues el que sents dir", però si fos veritat caldria aclarir de qui fugia.

Una nota vella dóna informació de l'amagament del boticari de Cabanes, un parell d'anys, en una coveta per la part del mas d'en Queixa. No situada.

A Castell de Cabres la cova del Mas de Pau fou amagatall d'un solitari en algun moment de la guerra (Sebastià, 2018).

A la Cueva de Fuente la Higuera, a Caudiel, s'amagava un tal Trinitario. Sense més dades.

En les memòries espeleològiques del GEON hi ha una cavitat de Sucaina, siglada Z-1, on diuen que en la guerra hi hagué amagat un fugit uns dos anys.

A Vilafamés la coveta del Tio Agustí servia d'amagatall a l'home que li donà nom. S'obre alta en un roquer, a mitja altura, i té treballs de condicionat. El van localitzar i pareix que la cosa va acabar malament.

Una notícia parla d'una cavitat pels voltants de la Nevera, a Penyalgolosa, a terme de Vistabella, on s'amagava un solitari. La cavitat no s'ha localitzat.

Poblacions.

Les poques dades que s'han reunit en aquest apartat són d'amagaments per esperar el pas del front, pocs dies per això.

A Aranyuel, una cavitat de la Peña Flora, propera al poble, pareix que fou el refu-

gi de la població en el pas del front. Per ara la cavitat localitzada és més un parany que un amagatall i caldrà reunir més informació.

A Benicàssim hi havia molta gent refugiada a la cova de Queralt (Doménech, 2016), fins i tot després d'haver arribat els autodenominats "nacionales", moros entre ells i això no donava massa confiança.

A les Mines, entre elles la cova de Dualde, a Betxí, hi havia gent del poble en la guerra i després de passar el front. En agraïment per haver acabat bé l'amagament, van pensar en fer una ermita a Sant Pere, que es va començar, però es va refredar la cosa i no es va acabar mai.

La mina de la Solana, també de l'Inglés i dels Fonedors, terme d'Eslida, ja va eixir en l'article primer, on es suposava que els amagats era gent d'Artana. Ara hi ha confirmació de la procedència dels refugiats, famílies artanenques, entre elles la de l'informador. Dades de Mn. Joan Llidó.

A Fondegulla la Cova, també cova de Sant Vicent, fou el refugi de la població en temps de guerra per la seua proximitat. És una sala gran, descendent i freda, amb treballs de condicionat, com la rampa d'accés, escalons, cercles com corralets, etc. (figura 2).

A la Cueva de la Zorra, propera a Toga, hi havia gent del poble. Per fer més soportable l'estada tenien matalassos.

A Torralba hi havia gent a la Cueva de los Moros. Sense més dades.

De tot.

Com en els dos articles anteriors, ací va tota la informació que no entra en els apartats cavil·lats.

A Altura la Cueva de los Pajaricos té bones condicions d'amagatall, però no ens han confirmat que ho fos.

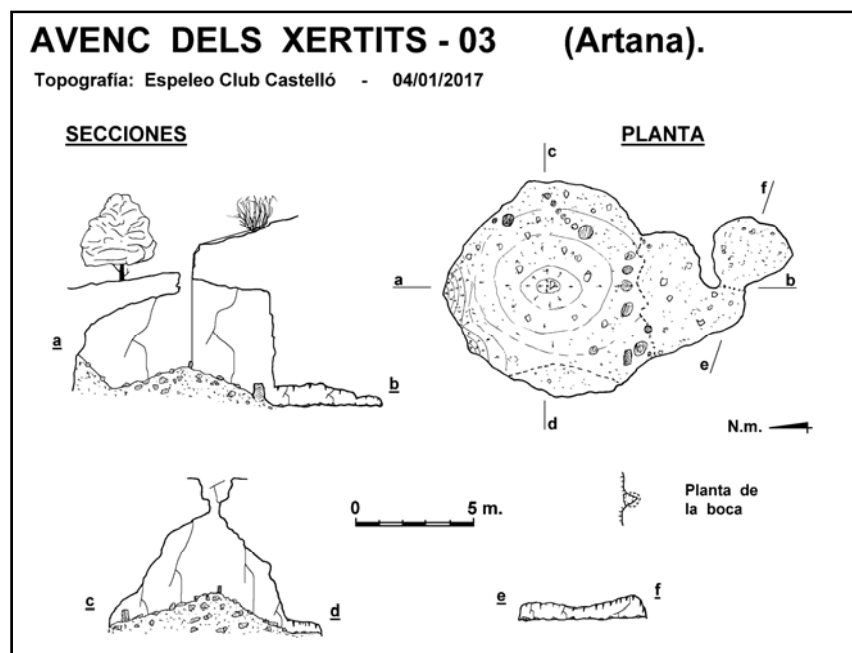
També al mateix terme hi ha cavitats en la Solana de la Masilla, on hi havia gent amagada,

entre ells un capellà, com ja s'ha dit abans. Dades del Sr. Miguel Novella.

Las Cuevas és un indret de terme d'Aranyuel on, evidentment, abunden les cavitats. D'elles s'ha fet ús de sempre: tanca ramadera, secadors de figues, setis de basos, etc. També en la guerra civil hi ha un punt que féu d'amagatall de gents que fugien dels milicians, entre ells un capellà, com ja s'ha dit. El refugi són uns quants abrics oberts en una cingla, com una terrassa a mitja altura del penya-segat. Els informadors insistien en l'ús de cordes per accedir a ells, però a un lloc de mal accés cal tenir un bon servei d'aprovisionament, i aquest era una dona que els portava queviures. Arribava dalt de la cinglera, tirava tres pedres i això alertava els refugiats; després amb una corda, segur que en una cistella, despenjava l'aprovisionament. Si per alguna causa fallava la dona, algun dels amagats eixia a buscar-ne. Dades de colla de caçadors en el Plano de Arriba.

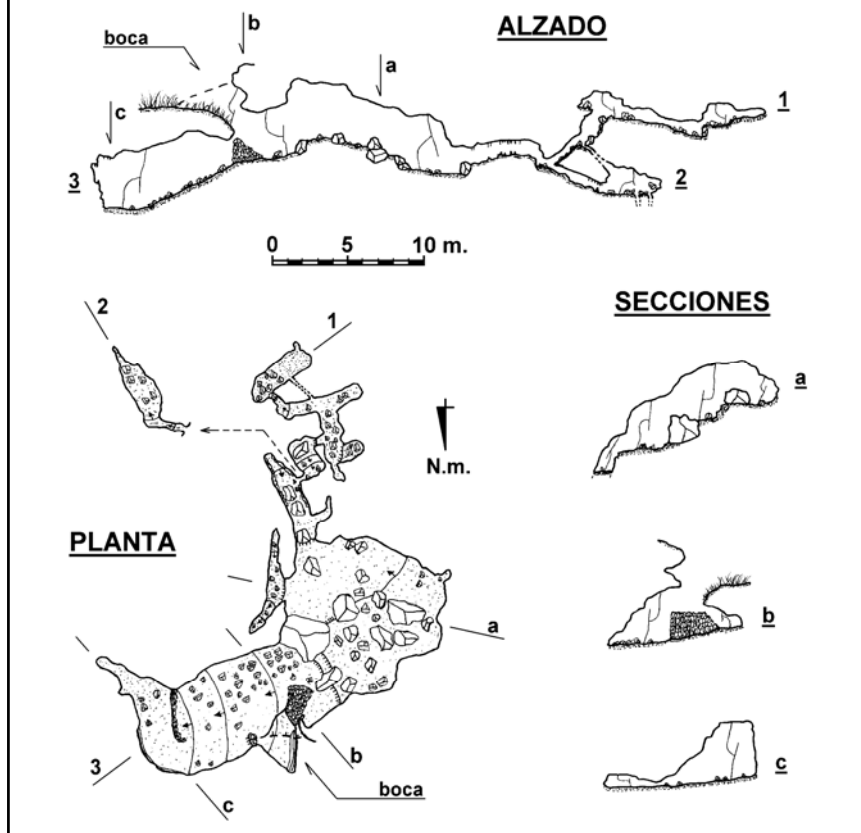
En la repassada de la cingla vam localitzar una mena de pujador de pedra seca, que permet superar l'ixent de la base de la paret i es segueix en una escalada lliure de no massa dificultat, que vam fer. I això és el que feia algun dels amagats quan calia.

Diuen els informadors que els amagats estaven armats i haguessen pogut fer front a qualsevol intent d'accés. En la cingla hi ha canyissos de secar figues.

CUEVA DE LOS MORRONES (Toga).

Topografía: A. Sánchez y J. Almela (Espeleo Club Castelló) - 06/06/2014

A terme d'Atzeneta, al Pou de la Riba hi ha algunes cavitats on es refugiava gent en la guerra. Hi ha una pedra o llosa amb un escrit on ho posa. Dades del Sr. Ferran Vivas.

En la cova de Pavia, a Benicàssim, hi havia algunes famílies amagades. Sense més dades.

També en el mateix terme, al Racó de Queralt, hi havia gent refugiada en una de les covetes, cosa familiar.

A terme de Betxí, per Xertits, ratlla d'Artana, hi ha una cavitat on es van refugiar tres o quatre famílies, una d'elles coneguts pels de *la Neu*. L'amagament fou per esperar que passara el front. Molt amagats per la vegetació, els van descobrir els soldats franquistes pels plors d'un xiquet.

A les Gralles, ratlla de Borriol i Castelló, s'amagava una família en una de les coves que hi ha.

A Castell de Cabres, a la cova del Mas

de Pau, es van amagar els propietaris del mas quan va passar el front (Sebastià, 2018).

La Cueva de los Corcobados, a Cortes d'Arenós, per San Vicente de Piedrahita, va fer d'amagatall. Sense més dades.

A Eslida, en una cavitat per la part de la font de Fosques, s'amagà un fugit ferit d'un afusellament, amb la família propietària de la finca on es troba (Ruiz Palomero).

De la cova de Cosme, a Palanques, hi ha més informació, com que en ella hi havia tres famílies refugiades i que hi va naixer un xiquet el dia 11 de març de 1938.

A terme de la Pobla Tornesa, en un indret conegut per el Bustal, al NE de la població, hi ha una cavitat coneguda per la Cova que servia de refugi a una família en cas de perill. Dades del Sr. Joan Andreu.

A la Serra d'en Galceran la Cova Fosca fou l'amagatall de cinc persones, segurament d'algun mas pròxim. Propera a ella hi ha una cavitat més menuda on s'amagaven dos homes més. Tenien un matalàs on dormir.

També de la Serra és la cova del Moro, per la roca del Figueral, que fou l'amagatall d'algunes persones. Sense més dades.

Igualment la coneguda Cova Santa fou l'amagatall de gent del poble i masovers dels voltants.

Com tot cau, la Cueva de los Morrones, a Toga, de la qual ens havien dit que era de localització molt difícil, fou trobada pels amics Jesús Almela i Andrés Sánchez. D'alguna forma els va ajudar la vegetació, ja que a l'apartar-se dels aritjols es van desviar i la van localitzar. Eixa vegetació abundant i l'accés en

Figura 3: Cova del Moreno, Betxí.

depressió eren la causa de la dificultat a trobar-la. Té lloc i algun treball de condicionat, sobretot en l'accés, i fou l'amagatall d'algunes famílies. Com passa més d'una vegada, hi ha indicis d'amagaments en temps passats, del Bronze i medievals islàmics, d'aquests anys.

A Torralba hi hagué amagats en cavitats com la Cueva de los Moros, en la de las Cimillas, en la del Tío Mateu i en la de la Solana (Almela, 2015).

Un refugi possible de la gent de Torreviva fou la Cueva del Zanzano, amb una boca massa visible sobre la riba dreta del Millars. Sense més dades.

En una de les últimes xarrades amb l'amic Pedro Gozalbo, de les Useres, ens va parlar del seu interès a localitzar la cova on estigué amagat, amb més gent, son pare. Qui sabia la situació no li la volia dir, però ell seguia intentant-ho. Ara, amb la seua mort, no sabem si va arribar a traure alguna cosa en clar.

La cova de la Mena, en la ratlla de la Vall d'Uixó i Murvedre, és una cova-mina. D'ella es conta que féu d'amagatall de la família Segarra, els dels calçats, que primer estigueren en la Simeta del Pilar i van mudar d'amagatall quan van creure que el primer es podia localitzar. Té treballs de condicionat, alguns dels quals pot ser del temps de la guerra.

A la ratlla de la Vall d'Uixó i la Vilavella,

a la font de la Murta, s'amagà o refugià gent. Sense més dades.

També un altre amic desaparegut, Vicent Meseguer, parlava moltes vegades d'una cavitat de terme de Xert, per la Barcella, que tenia la seguida per una ximenera i eixies a una cavitat superior, l'amagatall. En ella s'amagaren unes 20 persones.

Algunes cavitats del barranc dels Plans, de mal accés, a Xiva de Morella, van fer d'amagatall a gent del terreny (Sebastià, 2018).

Aviació.

L'aparició en el cel de "la Pava i els pavets", com es coneixia part de l'aviació franquista, provocava una fugida a protegir-se sota terra, alguna vegada en cavitats que poca protecció donaven, però l'instint de supervivència quedava satisfet i es pensava que la roca protegiria.

A Almenara la cova de les Cinc, molt propera a la població, feia de refugi quan venia l'aviació (Dura Lopez, 1972).

De la coveta de Sant Antoni, a Benicàssim, contenen que la van condicionar per que fera de refugi quan venien "la Pava i els pavets".

A Betxí la cova del Moreno, una cavitat feta habitatge amb construcció de pedra en sec, feia de refugi en els bombardejos (figura 3).

L'avenc de Sòria, a terme de Cabanes, era el refugi dels masos dels voltants quan venia l'aviació. Del mas més proper van posar una escala per fer l'accés més fàcil.

A Coratxà la cova de la Mola té algun treball de condicionat, com una mena de cavalló de pedra i terra que protegeix un poc la boca de la cavitat, ja que feia de refugi en els bombardejos.

De la cova del Melic, a Eslida (imatge que encapçala l'article), sols teniem les dades de gent de Castelló que va marxar al poble per fugir dels bombardejos, i allí també en tenien, i no trobàvem qui sapiera res d'ella.

Ara, per fi, l'amic Juan Ramos va contactar amb una persona que coneixia el topònim, la situació i la cova, i ja s'ha situat i topografiat.

A terme de Rossell la cova d'en Panera va fer de refugi a la família propietària dels terrenys, en el bombardeig de 17 de març de 1937.

A la cova del Cingle, a la Serra d'en Galceran, es refugiaven entre 25 i 30 persones, per les bombes. També es posava gent a les coves de Cubells (García Beltrán; Agut Agut; Gil Castell; Sabater Belles, 2002).

A Vilafermosa la gent, quan venia l'aviació, buscava refugi en la Cueva de la Guerra.

La Cova Negra o dels Gitanos, a Vistabella, era el refugi de gent del poble quan venien els avions.

A Xodos, "quan venien els bombardejos, la gent s'amagava a l'abric de la Roca, ben a la vora del poble, i alguns, com Santiago Vidal i la seua família, anaven a la cova de la Rectoria" (Nabàs, 2018).

Animals i coses.

Amb cavitats d'accés reduït es va intentar posar lluny de les mans de la soldadesca, dels dos costats, coses de valor, documents, queviures, animals, porcs i raberes senceres, etc. La cosa no va eixir sempre bé.

La que creiem cova de Dalt, a Castell de Cabres, és menuda però es pogué utilitzar com amagatall de coses de valor i queviures de les gents del Maset.

A terme de Lludient, la Cueva de Juan Edo va amagar coses de valor del mas proper (Almela, 2009).

A la coveta del Mas de Ripollés, a Morella, es va amagar menjar en la guerra (Sebastià, 2018).

A Sorita, a la cova del Mas Planell, també cova de Planencs o Minaté, amagatall de gent en escrit anterior, també es guardava carn (Sebastià, 2018).

El forat de per la Talaya, a Vilafermosa, ja va eixir en l'article anterior. En ell hi havia coses de valor i ovelles. Ara s'afegeix la informació de que per un atac artiller es va deixar

de donar menjar a les ovelles, aquestes van belar i els soldats van localitzar el forat.

A Vistabella, a la Cova Santa o dels Miracles, es van amagar les ovelles d'un mas, les millors, mentre en els corrals van deixar les pelleranques. Dades del Sr. Jesús Bernat.

Nota final.

Com ja es diu en la introducció, cada vegada es fa més difícil reunir informació, ja que els anys passen i desapareixen els informadors. A més, alguna vegada les dades reunides no són de fiar del tot. Per això cal fer una crítica de fonts i acceptar sols el que sembla més real. Però mentre que es puga cal buscar tota la informació possible, que ja es destriarà.

Bibliografia.

ALMELA AGOST, J. (2009). *Cueva de Juan Edo (Ludiente)*. BERIG, 10; revista del ECC. pp.18-20.

ALMELA AGOST, J. (2015). *Catálogo Espeleológico de Torralba del Pinar*. BERIG, 15; revista del ECC. pp. 45-69.

DOMÉNECH, G., (2016). *La Carrerassa*, (autoedició).

DOMÉNECH, Mn. José. *Mártires de la tierra de Castelló a los altares*, (autoedició).

DURA LOPEZ, F. (1972). *Almenara. Estudio monográfico*.

GARCÍA BELTRÁN, J.M.; AGUT AGUT, J.A.; GIL CASTELL, I.; SABATER BELLES, (2002). *Els masos de la Serra d'en Galceran*. Associació Cultural "Els Castellàs". VII Jornades Culturals.

MESADO OLIVER, N. (2013). *D. Juan Tomás y Martí, un hombre irrepitible. Y un desconocido obrador de navajas asentado en Artana*. Orlely.

NABÀS ORENGA, E. (2018). *Xodos. Memòria gràfica i xicotetes històries*. Trencatimons Editors, La Vall d'Uixó.

RUIZ PALOMERO, P., *Sucedió en Orpesa*. (s. XIV al XX), (II). Soc. Orpesina de Cultura.

SEBASTIÀ i GALÍ, J. (2018), *Cavitats i espeleologia als voltants de Xiva de Morella*, (autoedició).